

O‘SPRINLIK DAVRIDA MUSTAQIL KASBIY MALAKALARNI SHAKLLANTIRISHDA BILISH JARAYONLARINING O‘RNI

ADPI p.f.d.prof.M.V.Xalimova

Pedagogika va psixologiya ta’lim yo’nalishi magistri, X.F.Aliyeva

Annotatsiya: o’spirinlik davrida mustaqil kasbiy malakalarni shakllantirishda bilish jarayonlarining ahamiyati shuningdek, bilish faolligining o’ziga hos xususiyati, o’spirinlik davrida kasb tanlash va kasbiy bilimlarni egallash extiyoji keng bayyon qilingan.

Kalit so'zlar: o’spirinlik, kasbiy malakalar, kasbiy motiv, operasional soha, adekvat faollik, psixik taraqqiyot, professiogenez, filogenetik va ontogenetik xususiyatlar.

Аннотация: подробно описаны значение познавательных процессов в формировании самостоятельных профессиональных навыков в подростковом возрасте, а также особенности познавательной деятельности, важность выбора профессии и приобретения профессиональных знаний в подростковом возрасте.

Ключевые слова: подростковый возраст, профессиональные умения, профессиональный мотив, операциональное поле, адекватная деятельность, психическое развитие, профогенез, филогенетические и онтогенетические особенности.

Abstract: the importance of cognitive processes in the formation of independent professional skills during adolescence, as well as the peculiarity of cognitive activity, the importance of choosing a profession and acquiring professional knowledge during adolescence are described in detail.

Key words: adolescence, professional skills, professional motive, operational field, adequate activity, mental development, professionogenesis, phylogenetic and ontogenetic features.

O’spirinlik davrida mustaqil kasbiy malakalarni shakllantirishda bilish jarayonlarining o’rni kattadir. Bilish faolligining o’ziga hos xususiyati shundaki o’spirinlik davrida kasb tanlash va kasbiy bilimlarni egallash extiyoji yuqori bolganligi, mustaqil kasb tanlashlari uchun ularning qiziqishlari va kasbiy motivkarning ta’siri natijasidir.

Ma’lumki, dastavval o’spirin davrida kasbiy munosabat va kasb haqidagi bilimlari ularning mustaqil kasbiy malakalarini shakllanishi jarayoni sifatida ko’rib chiqish maqsadga

muvofigdir. Bu jarayon mehnat faoliyatini boshharish va amalga oshirish bilan bog'liq, lekin u faqatgina operasional soha taraqqiyoti, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmaydi, balki qator tadqiqotlarning natijalari asosida shaxs timoiy xulq-atvorini psixik boshharishning funksional tizimini shakllanishi bilan bog'liq jarayonlarni o'rganish zarur. Bu jarayonda shaxsning kasbiy kamolotini asosiy qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarning taraqqiyoti va turli omillar ta'sirida uning dinamikasini boshharish muhim ro'l o'ynaydi, buning natijasida shaxs o'zini kasbiy faoliyat sub'ekti sifatida anglay boshlaydi va kasbining ijtimoiy ahamiyatlilik darajasini tushunadi. Shaxsning kasbiy shakllanish jarayonida aniq faoliyatning mohiyatini ochish dinamikasidagi maqsadga yo'nalganlik, uning imkoniyatlarini bosqichma-bosqich kashf qilinishi va uning alohida komponentlari hamda tuzilishining o'zgarishini muhim manbasi bo'lib hisoblanadi. Psixologik tuzilish bilan muvofiq adekvat faollikni talab qiluvchi maqsadlar tizimini aniqlash, tanlash, unga erishish va alohida faoliyat komponentlarining mazmuni hamda ko'zlangan natijaga erishish uchun psixik zo'riqqanlikning muvofiqlik darajasi ham mehnat sub'ekti shaxsining psixik taraqqiyoti manbasi bo'lib hisoblanadi. Taraqqiyotning bu mexanizmi predmetli faoliyat motivlarining shakllanishi va aniqlashtirilishi jarayoni bo'lib, uning mehnat jarayonini har bir boshichida o'zgarishlarni aniq bir fazasini bosib o'tuvchi, mazmun jihatdan boyib boruvchi va faoliyatning yo'nalganligiga, psixik va kasbiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi omillarga aylanadigan motivasion-ehtiyojlarni boshharish bilan bevosita bog'liqdir mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi, shaxsning mutaxassisga aylanish jarayonida faoliyatning operasional tomonini egallash qobiliyatini qidirish va yaratish, faoliyatning psixologik tizimi komponentlarini o'zaro aloqasi va mazmunini o'zlashtirishini o'z ichiga oladi. Bu jarayonni boshharishning asosiy mexanizmlaridan biri o'zi haqidagi tasavvurlarning ("men-konsepsiyasi"), "men-mutaxassis" obrazi va mutaxassis modeli namunasining shakllanishi, qolaversa, bu tasavvurlarning muvofiqligi, ular orasidagi harama-harshiliklarni aniqlash va tahlil qilish hisoblanadi.[1] Ko'rsatib o'tilgan sub'ektiv modellarning roli qator tadqiqotlarda o'z aksini topgan bo'lib, ular: "stereotiplashgan kasbiy namunalar shaxs tajribasining to'liq integrasiyasiga yo'l qo'ymaydi, bu vaziyatda kasbiy shakllanish shaxs taraqqiyoti uchun to'siq bo'lib xizmat qilishi ham mumkin", degan g'oyani tasdiqlaydilar.[1] Faqatgina individuallashtirilgan,

qolaversa, shaxsning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda yaratilgan kasbiy namunagina shaxs taraqqiyoti uchun xizmat qilishi mumkin, chunki ular muayyan bir shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bilan muvofiq bo'ladi. Sub'ektning psixik sohasini o'rganish natijalariga ko'ra mehnat mutaxassis shaxsi shakllanishining boshharish jarayoni bilan psixik funksiyalarning rivojlanish holati o'rtasidagi aloqadorligini tushunishda muhim ahamiyat kasb etib, mehnat faoliyatining shaxsga ta'siri xarakterini aks ettiruvchi mehnat yutuqlari darajasini aniqlab beradi.

Mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi, o'zining hayotiy pozitsiyasiga, maqsadi va harakatlar dasturiga, faoliyat jarayoni va natijalariga nisbatan munosabatga hamda shu kabi qator maxsus xususiyatlarga ega bo'lgan mutaxassis shaxsining shakllanishi, sub'ektning shaxs taraqqiyoti qonuniyatlarini yengib o'tishi, faoliyat determinantlari ta'sirida uning hayotga psixologik qarashlarining o'zgarishi natijasi hisoblanadi. Shaxsning hayotiy va kasbiy shakllanishini dinamik xarakterini, shaxsning o'ziga xos filogenetik va ontogenetik xususiyatlarini, qolaversa, undagi mehnat faoliyatining ro'lini, sub'ektning kasbiy shakllanishini o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda bu jarayonni "professiogenez" atamasi bilan atash mumkin. Shaxs faoliyatini tashkil qilish va tahlil qilishga nisbatan professiogenetik yondashuv shaxs mehnat faoliyatini o'rganuvchi psixologiyaning qator sohalari va boshqa fan sohalari uchun metodologik, nazariy va metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Mutaxassis shaxsining shakllanishini o'ziga xos xususiyatlari mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishiga nisbatan professiogenetik yondashuvning asosiy xususiyatlarini aniqlab beradi. Bu yondashuv mehnat sub'ektining kasbiy faoliyati davomida ijtimoiy va psixologik rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish asosiga qurilgan. Bunda kasbiy taraqqiyot jarayonini faol boshharish imkoniyatlari va shaxsning mehnat faoliyatiga yaroqliligi ko'rib chiqiladi. U faqatgina shaxs taraqqiyoti xususiyatlarini va mutaxassis shakllanishini o'rganishga haratilgan bo'lmay, balki mavjud faoliyat turlarini, faoliyatga moslashish jarayonini psixik boshharish mexanizmlari va shaxsning mavjud imkoniyatlari hamda kasbiy talablar orasidagi muvofiqlikni psixologik tahlil qiladi, qolaversa, obro'li kasb va faoliyat turlarining psixologik xususiyatlarini taxmin qiladi. Ommaviy va obro'li kasbiy faoliyat turlarini psixologik tahlil qilishning samaradorligi faoliyatni rejalashtirishdagi texnik va texnologik harorlar va shu bilan bir qatorda, shaxsga nisbatan kasbiy talablar

xarakteri hamda faoliyatning psixologik nazariyalarini ahvoli haqidagi ma'lumotlar yordamida aniqlanadi. Professiogenezning markaziy nuqtasida mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi va uni bir necha aspektlarini keng ko'lamda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir:

Birinchi, shaxs taraqqiyoti sifatida - bu muayyan mehnat sub'ektining faollik darajasiga bog'liq va etakchi faoliyat xarakteriga asoslangan holda aniq bir yosh davrida namoyon bo'ladi. Psixik taraqqiyot eng avvalo, mehnat motivlarining shakllanishi, kasbiy muhim sifatlarning faollashishi va aniq bir faoliyatning talablariga muvofiq ravishda shaxs qobiliyatlarining tarkib topishi bilan yakunlanadi.[2]

Ikkinchi, sub'ekt ijtimoiylashuvi sifatida - bu individ tomonidan ijtimoiy normalarning o'zlashtirilishida, ijtimoiy tajribani shaxsiy kasbiy ustanovkalar tizimida qo'llashda, qadriyatlar va faoliyat dasturida, ijtimoiy rollarni qabul qilish va ijtimoiy masalalarda namoyon bo'ladi.

Uchinchi, sub'ektning kasbiy o'zini o'zi anglashi, o'zini o'zi namoyon qilishi sifatida - bu hayot faoliyati davomida kasbiy shakllanishiga zamin tayyorlaydigan o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi boshharish, o'zini o'zi nazorat qilish, hayotiy tajriba va hayot tarzi orqali namoyon bo'ladi. Hayot davomida taraqqiy etish va kasbiy shakllanish yosh davrlarida, shaxs hayot-faoliyati boshichlarida aks etib, jamiyat talablari va shaxsning o'zini o'zi namoyon qilishga intilishi orasidagi harama-harshiliklarga bog'liq bo'ladi.

To'rtinchi, kasbiy shakllanish shaxs faolligi shaklida namoyon bo'ladi va tavsiflanadi - bunda shaxs shakllanishining dinamik sharoitlari va uni shaxsiy harakatlarining faoliyat bilan muvofiqligi ko'rib chiqiladi. Yuqorida ko'rsatilgan professiogenezning o'ziga xos xususiyatlari mutaxassis shaxsining uzluksiz ravishda shakllanishi, mehnat sub'ektining kasbiy kamolotga erishishga intilishi, bundan tashhari shaxsning ongli faoliyat sohibi, ijtimoiy qadriyatlar ijodkori, har tomonlama kamol topgan shaxs, oliy toifali mutaxassis sifatida shakllanish jarayonlarida aks etadi.

Kasbiy shakllanish jarayonini profессиogenetik yondashuv asosida o'rganish borasida bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda va bu muammoning turli jihatlari keng doirada ochib berilmoqda.

Oxirgi 25 yil ichida mamlakatimizdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar shaxs xulq-atvori va kasbiy sohasida o'z aksini topib kelmoqda. Etuklik davridagi shaxslarni kasbiy qayta yo'naltirish keng tarqalgan voqelikka aylangan. O'zini o'zi anglash va shaxsning kasbiy shakllanishi muammosi bu jarayonda sub'ektlarning turli kasbiy tajribaga ega ekanliklari, barharor qadriyatlar tizimi, shakllangan shaxs tuzilishi, hayotiy pozisiyani amalga oshirishda ijtimoiy, kasbiy va iqtisodiy sharoitlarni aniqlash bilan aloqadorlikda yangi qirralarga ega bo'ldi. V.a.bodrov va m.a.ratnikova bilan hamkorlikda kasbiy faoliyatni o'zgartirishning psixologik xususiyatlari va qayta kasbga yo'naltirish vaziyatining xarakteri hamda mehnat sub'ektining individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq holda kasbiy faoliyatga moslashishni o'rganish maqsadida tadqiqot ishi olib borilgan. Etuklik davrida kasbiy qayta yo'naltirish va uning kasbiy shakllanish jarayoniga ta'siri quyidagi omillar orqali aniqlanadi:

1. Qayta yo'naltirish vaziyatning ko'rinishiga ko'ra (majburiy yoki ixtiyoriy);
 2. Mintaqaning ijtimoiy-demografik va kasbiy xususiyatlariga ko'ra (turli yosh va ish stajiga ega bo'lgan harbiy xizmatchilar, boshharuvchi shaxs, muhandis, shifokor, o'qituvchi);
 3. Joriy faoliyatning xarakteriga ko'ra;
 4. Qayta yo'naltirilgan sub'ektlarning individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra (introvertlik, ekstrovertlik, xavotirlanish va boshqalar).
- Qayta yo'naltirishning muvaffaqiyati yangi faoliyatga kasbiy, ijtimoiy va psixologik moslashganlik darajasi bilan tavsiflangan.[3] Bunda majburiy qayta yo'naltirishni, ya'ni ishdan qaydalish, tashkilotning inqirozga uchrashi vaziyatlarini boshidan o'tkazgan xodim sinov muddati (6 oy) davomida kasbiy faoliyatga moslasha olgan (93%, 68% va 33% vaziyatlarda moslashish turiga muvofiq), 84%, 63% va 58% vaziyatlarda esa ixtiyoriy qayta yo'naltirishni yoki qo'shimcha kasbiy faoliyatga, qolaversa, majburiy qayta yo'naltirishni boshidan kechirayotgan xodimlarning yangi kasbiy faoliyatga psixologik moslashishida ko'pgina qiyinchiliklarga uchragan. Kasbiy faoliyatga moslashish jarayonining tezligi shaxsning internallik-eksternallik xarakterlariga va shaxsiy xavotirlanish darajasiga bogliqdir. Shaxs tuzilishining arxitektonik holati va maxsus qobiliyatlar, shaxs taraqqiyotida faoliyatning ro'li haqidagi ma'lumotlar, faoliyatning dinamik tuzilishi va mazmuni hamda

bu jarayon bilan bog'liq ravishda shaxsga nisbatan qo'yiladigan kasbiy talablar keyinchalik kasbiy shakllanishning va bu tizim asosida mutaxassislarni psixologik saralashning takomillashtirish jarayonining yangi qirralarini o'rganishni belgilab beradi. Bu harashlar eksperimental asoslangan bo'lib, uning negizida kasbiy yaroqlilikni baholashga nisbatan strukturaviy-dinamik yondashuv konsepsiyasi yotadi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi taraqqiyot jarayoni sifatida mutaxassisning qator yakuniy natijalarga erishishi, ayniqsa, yuqori darajadagi professionalizm, malakaga, kompetentlikka va yetuklikka egaligida mujassamlashadi. Bu tavsiflarning har biri kasbiy shakllanganlikning o'ziga xos xususiyatlarini, shaxs taraqqiyoti darajasi va xususiyatlarini, eng asosiysi, bu jarayonning natijalarini muhokama qilishda muhim ahamiyatga egadir. "kasbiy shakllanganlik" tushunchasi mehnat sub'ektining kasbga egalik qilish darajasi va aniq mehnat faoliyatida kasbiy muhim xususiyatlar, bilim, ko'nikma, tajriba va mahoratlarning shakllanishi va namoyon bo'lishi asosida ishlab chiharish samaradorligiga erishishi sifatida qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

- 1.Asadov YU.M. Individualno-psixologicheskie osobennosti uchitelya kak faktori razvitiya professionalizma Avtoref. dis. ... kand. psixol. nauk. - Tashkent, 2007.-25 s.
- 2.Aslonov I.N.Bojxona tizimi faoliyati samaradorligini oshirishda kadrlarning shaxsiy psixologik tayyorgarligi omillari Avtoreferat psixologiya fanlari nomzodi. -Toshkent 2009.-25 b
- 3.Asomova R.Z. Kasb tanlash motivasiyasi va uning dinamikasi. Psix.f.n.....dis.-T., 2002. -137 b.
- 4.Baratov SH.R. Sosialno psixologicheskie i nauchno-prakticheskie osnovi sozdaniya psixologicheskoy slujbi v Uzbekistane. Avtoref. dis. ...doktor. psixol. nauk. - Tashkent, 1998.-37 s.